

Pavel Kouba

ŘEČ A ZJEVNOST

Praha (Oikúmené) 2017, 77 str.

Ve svém nevelkém, ale významném spisu zkoumá pražský fenomenologicky orientovaný autor filosofii jazyka, s níž se setkáváme v dílech současných inferencialistů. Srovnává ji s pojetím řeči známým z díla raného Heideggera, upozorňuje stručně na nedostatky obou přístupů a naznačuje zběžně směr, jímž by se podle jeho mínění filosofické zkoumání jazyka mělo dále ubírat.

Inferencialismus je jednou z verzí současného pragmatismu. Jedná se o nominalisticky zaměřený směr filosofie jazyka založený americkým filosofem R. Brandomem (1950). Podle starších (i nominalisticky orientovaných) filosofii jazyka jsou jazykové výrazy konvenční znaky, jež jako takové něco označují. To Brandom odmítá a soudí, že se nominalistickým zásadám vyjde vstříc lépe, odvrhne-li se předpoklad, že jazyk je soustava takovýchto znaků, a přijme-li se tvrzení, že významem jazykových výrazů jsou pravidla, podle nichž jich užíváme. To samo o sobě není novinka, k podobnému stanovisku dospěl, jak známo, již před Brandomem pozdní Wittgenstein. Pro Wittgensteina, vlastního autora pojetí významu jazykových výrazů jako pravidel, je ovšem charakteristické, že nezkoumal vzájemné vztahy mezi těmito pravidly/významy.

Toho úkolu se ujal právě Brandom a koncipoval teorii, podle níž spočívají vztahy mezi významovými pravidly ve vztazích vyplývání čili inference. Inferencialismus, jak Brandom svou teorii sám nazval, má dnes, především ve Spojených státech, řadu stoupců. V českém prostředí je jeho šířitelem J. Peregrin, jenž usiluje o to doplnit Brandomovu teorii o vysvětlení vzniku a šíření jazykových pravidel/významů pomocí evoluční teorie, behavioristicky pojímané filosofie myslí apod.

S určitou filosofii řeči se, jak známo, setkáváme i v díle raného Heideggera. Ten však řeší ve srovnání s inferencialismem zcela jiný okruh problémů. Jde mu o to ukázat, jaké má fenomén řeči (tj. fenomén individuální promluvy) zasazené vždy do určitého kontextu, jenž je původně vždy praktický) „podmínky možnosti“ v existenciálních rysech pobytu. Za ty Heidegger považuje především vrženost, rozvrh, temporalitu a rozumění.¹ Jazyk (na rozdíl od řeči) považuje Heidegger za výskytové jsoucno, tedy za jakýsi deficientní modus původnějšího fenoménu řeči a jejího existenciálního základu. Pouze tento základ je pro Heideggera oblastí filosofického zkoumání, nikoli na něm se zakládající jazyk. Problematika jazyka jakožto jsoucna již výskytového není v jeho pojetí problematikou filosofickou, nýbrž náleží spíše do kompetence speciálních věd, filologie, lingvistiky, některých odvětví antropologie apod.² Do oblasti takto objektivně orientovaných zkoumání

1 M. Heidegger, *Bytí a čas*, přel. I. Chvatík a kol., Praha 1996, §§ 29, 32, 67.

2 Tamt., §34.

by Heidegger pravděpodobně zařadil i dnešní brandamovský inferencialismus: lze předpokládat, že by jeho výsledkům nepřičítal valný filosofický význam.

Je-li tomu tak, musíme si položit otázku, zda lze obě koncepce, Heideggerovu a Brandomovu, nějak užitečně srovnávat, zda je mezi oběma koncepcemi vůbec nějaká myšlenková souvislost. Že tomu tak je, ukazuje mimo jiné skutečnost, že Koubovi dali k jeho práci podnět právě pragmatisticky orientovaní autoři, kteří se pokusili Heideggerovu koncepci s inferencialismem srovnávat a v některých případech (což je důležitější) dokonce spojovat.³ Obě koncepce, Heideggerova i ta inferencialistická, mají totiž přes hloubkové rozdíly přece jen styčný bod, který se zdá být východiskem úvah o možnostech nějakého takového spojení. Je jím, na jedné straně, původně jakoby „praktická“ zaměřenost Heideggerova pojetí řeči (původním projevem lidského bytí ve světě je fenomén *Zuhandensein*, jehož pozadím je porozumění určité situaci spolu s porozuměním smyslu, který tato situace pobytu otevírá), na straně druhé pak Brandomovo přesvědčení, že to jediné, čím lze ověřit, zda mluvíci správně aplikuje při svém jazykovém projevu významová pravidla, je společenský souhlas (resp.

nesouhlas), s nímž se jeho promluva setkává.⁴ Tím totiž (úsilím o dosažení souhlasu) nabývá v jeho pojetí i jazyk jakéhosi nástrojového, a tedy rovněž „praktického“ rázu.

Koubův text je rozdělen do tří kapitol, jež se obsahově prolínají. V první se autor věnuje některým inferencialisticky orientovaným autorům, kteří se zabývají možnostmi prohloubení inferencialismu heideggerovským přístupem k problematice řeči. Někteří (např. H. Dreyfus, S. Crowel aj.) se domnívají, že něco takového je možné a žádoucí, a uvažují proto, navazujícími různými způsoby na Heideggera, o transcendentálních podmínkách možnosti takového pojetí jazyka, jaké představuje inferencialismus (12, 13).⁵ Sám zakladatel inferencialismu, Brandom, takový „dvouvrstevný dort“ (jak pokusy objevit transcendentální podmínky své teorie posměšně charakterizuje) ovšem zamítá.⁶ Brandom je sice podle Kouby nakloněn převzít od Heideggera pojetí jazyka jako svého druhu nástroje, ovšem jen v rámci svého pouze předmětně zaměřeného způsobu uvažování. Kouba v první kapitole své práce stručně charakterizuje přístup některých autorů usilujících o onen „dvouvrstevný dort“. Jejich úsilí je mu do jisté míry zřejmě blízké, vytýká jim však vesměs,

³ Představu o aktuálním stavu diskuse na toto téma poskytuje antologie sestavená dvěma českými autory: O. Švec – J. Čapek (vyd.), *Pragmatic Perspectives in Phenomenology*, New York – London 2017.

⁴ M. Heidegger, *Bytí a čas*, §§ 4, 9; R. Brandom, *Making It Explicit*, Cambridge (Mass.) 1994.

⁵ Čísla v závorkách odkazují k paginaci recenzovaného svazku.

⁶ R. Brandom, *Dasein, the Being That Thematises*, in: *Tales of the Mighty Dead*, Cambridge (Mass.) – London 2002., str. 324–347. Citováno podle recenzované knihy, str. 14.

že ve svém chápání heideggerovského pojetí řeči (resp. toho, co z ní Kouba považuje za použitelné) nepronikli dostatečně hluboko (24, 27–28).

V druhé kapitole Kouba volně vykládá některé zásady heideggerovského pojetí řeči. Říkám „volně“, protože se nejedná o výklad přísně historický: obsahuje totiž některé osobní pohledy autorovy (a vyústí ve posléze, jak ještě uvidíme, ve třetí kapitole (69) v kritiku Heideggerovy rané filosofie). Kouba je přesvědčen, že hlavním nedostatkem autorů, kteří se pokoušeli obohacovat inferencialismus o některé prvky rané Heideggerovy filosofie bylo, že přehlédli základní úlohu, kterou hraje v Heideggerově pojetí řeči a rozumění motiv temporality. Ukazuje, že rozumění se probouzí mezi vržeností a rozvrhem a že jako otevření možností vždy již zahrnuje i budoucnostní, tedy temporální rozměr. Kouba rozlišuje mezi řečí či „promluvou“ a „jazykem“. Promluva je vyjádření individua v určitém, situacím daném kontextu, jazyk je naproti tomu abstraktní systém, jenž je předmětem zkoumání speciálních věd, zejména lingvistiky. Kouba ukazuje na příkladech, že promluva není sdělení pouhého faktu, nýbrž vyvolává u toho, kdo jí rozumí, i porozumění možnostem, které tento fakt pro něho znamená. (48 nn., 56 nn.) Toto zjištění má význam pro Koubovo (kritické) posouzení Brandomova pojetí inferencialismu, jemuž se však věnuje hlavně až ve třetí kapitole.

V ní Kouba prohlubuje již dříve uvedené rozlišení mezi řečí (promluvou) a jazykem. Je známo, že již Wittgenstein srovnával používání jazyka s hrou, jako jsou např. šachy, a že Brandom toto přirovnání přejímá

(a podle potřeb své teorie si je přizpůsobuje). Kouba však přesvědčivě ukazuje, že se hra v šachy řídí ne jedněmi, ale dvojími pravidly. Jednak oněmi elementárními, předpisujícími, jež určují, jak se pohybuje jednotlivými druhy figurek, dále však (tato elementární pravidla předpokládajícími) pravidly taktickými (jako je např. pravidlo „sicilské obrany“ apod.), podle nichž hráč podle svého osobního uznání postupuje v konkrétním utkání. Kouba upozorňuje, že inferencialisté neberou pravidla tohoto druhého druhu v úvahu: nereflktují podstatnou roli, kterou mají nejen při hře v šachy, ale i v tom, co k ní přirovnávají, totiž v tzv. hře jazykové. To se projevuje tím, že nerozlišují sdostatek mezi větou (abstraktně uvažovaným útvarům jazyka) a konkrétní promluvou, tj. útvarům řeči (48 nn.). Důsledkem je, že v rámci inferencialismu zůstává netematizována významná úloha, kterou při řečových projevech hraje jak osoba mluvčího, záměry, které svými řečovými projevy sleduje, smysl, jež jím dává, atd., tak i osoba adresáta. Bez tohoto osobního faktoru je však řeč a konkrétní promluva nemyslitelná, protože každá řečová promluva zahrnuje podle Kouby vždy sebevyjádření mluvčího (51). Pomíjí-li inferencialismus tuto skutečnost, projevuje se tím v Koubovém pojetí jeho nedostatek. Obecně ovšem platí, že má-li něco nějaký nedostatek, lze jej většinou nějak odstranit tím, že se chybějící doplní. Uvedená Koubova námitka proti inferencialismu není proto, myslím, zásadní povahy.

Kouba však jde ve svém odmítavém stanovisku k inferencialismu dále. Uvádí totiž, že ve výpovědi vždy „někdo říká o něčem něco někomu“ (58).

Co je na této charakteristice oproti předchozím nové, není zdůraznění *osobního* faktoru, onoho „někdo“ a „někomu“, to totiž již známe z předchozího. Nové je vyzdvižení faktoru *věcného*, tj. teze, že výpověď vypovídá „o něčem“, a to, co vypovídá, je „něco“. To je ale možné jen za podmínky, že je výpověď znakem nějakého předmětu („něčeho“), o kterém se „něco“ (opět předmět, byť odlišného druhu) vypovídá. To je sice dobře aristotelské, je to však v rozporu se základní inferencialistickou tezí, že významem slov jsou pravidla, nikoli nějaké od slov odlišné věci, které by ta slova označovala. Tuto tezi, totiž že jsou významem slov pouhá pravidla, tedy Koubou odmítá. Zde se již ovšem nejedná o okrajovou námitku, jde o odmítnutí základního inferencialistického principu, tedy o odmítnutí inferencialismu v celku.

Mohlo by se zdát, že stanovisko, z něhož se autor takto od inferencialismu distancuje, je filosofie raného Heideggera. Je pravda, že Heideggerovi Kouba za mnoho vděčí, ale stoupenec jeho filosofie (a to ani v její rané, ani v pozdní podobě) dnes již zřejmě není. Svědčí o tom jednoznačně závěr jeho knížky, v němž vyjadřuje jednak své kritické stanovisko k Heideggerovi, jednak naznačuje i své vlastní stanovisko, jež je odlišné. Píše, že projasnění řečového porozumění „by zřejmě nevedlo zpět k fenomenologii, pokud by měla znamenat výzkum transcendentálního vědomí či myšlení bytí samého (či spekulaci o jejich vztahu), ale mohlo by vést k fenoménům, pokud by se jimi mínila zjevnost světa v našem životě a nás samých ve srozumitelném světě“ (69).

Tolik k obsahu Koubovy práce. Připojují několik hodnotících poznámek. Předně je třeba vyzdvihnout, že se autor pokouší o dialog mezi dvěma u nás dnes živými filosofickými směry, fenomenologií a inferencialismem. Po té stránce je Koubova kniha jedním z dosud řídkých dokladů, že se naše česká filosofie začíná povznášet nad pouhé recipování cizích podnětů a začíná se zabývat problémy, k jejichž řešení jí dává podnět její vlastní dosavadní vývoj. Koubův inteligentně napsaný příspěvek prozrazuje autorovu značnou filosofickou erudici a sympatický zájem vykročit za úzké hranice směru, z něhož vyšel.

Pokud jde o samotnou autorovu kritiku inferencialismu, ta zahrnuje dva body. Jednak autor předhazuje stoupencům tohoto směru, že se v rámci jejich teorie přehlíží osobnostní faktor řeči. Zde autor přesvědčivě ukazuje na skutečný nedostatek inferencialismu. Ale pozor, nejedná se, jak jsem již naznačil, o nedostatek pro tento směr fatální. Kouba se přece také sám ve svém příspěvku zabývá autory, kteří o odstranění tohoto nedostatku usilují. Nejsou přitom sice podle jeho mínění *de facto* úspěšní, možnost nějakého vhodného doplnění inferencialistické teorie touto „osobnostní perspektivou“ však Koubova argumentace, rozumím-li jí správně, nevyklučuje.

Druhý bod Koubovy kritiky inferencialismu je ve srovnání s prvním daleko závažnější. Jedná se o autorovu tezi, že řečovou výpověď říkáváme „něco o něčem“, tj. např. „že je červené“ o tomto jablku. Tím, že inferencialisté stanovili ve šlépějích pozdního Wittgensteina za význam jazykových výrazů pravidla jejich užití, se však z jejich

pojetí vytratil vztah jazyka k věcem, k realitě. V tomto bodu pro svou osobu Koubovu kritiku s plným přesvědčením podepisuji.⁷ Musím nicméně poznamenat, že v autorově případě se spíše než o kritiku jedná o pouhé (i když několikrát, ve více variantách opakované)

tvrzení: nejenže je autor nepodepřel nějakou argumentací, ale dokonce je neuvedl ani jako tezi, která by základní inferencialistický princip (podle něhož jsou významy pravidla) popírala.⁸

Stanislav Sousedík

⁷ Inferencialisté často srovnávají jazyk („jazykovou hru“) s hrou v šachy. Šachy jsou hra, u níž se však nelze ptát: O čem jedná tato šachová partie? Šachová partie samozřejmě o ničem nejedná, je to hra, kde se prostě postupuje podle pravidel s cílem dát soupeři mat. Jsou však jiné hry, kde je tomu jinak. Takovou hrou je např. Shakespearova divadelní hra *Caesar*. Její určité provedení probíhá na jevišti také podle pravidel stanovených autorovým libretem, zároveň se však v takové hře o něčem jedná, totiž o zavraždění reálné historické osoby, Caesara, jeho synovcem Brutem. Soudím, že jazyková hra (je-li vhodné o něčem takovém vůbec mluvit) se podobá divadelní hře, hře, jež je o něčem, nikoli šachům, jak tomu chtěl Wittgenstein a jak to po něm dnes Brandom opakuje. Mám dojem, že náš přední inferencialista, prof. Peregrin, cítí obtíž koncepce jazyka, jehož výrazů se sice užívá podle pravidel, ale v němž tyto výrazy nic neoznačují, a snad by i rád z této koncepce našel cestu ven. Pokud se ovšem nezpronevěří svým východiskům (k čemuž podle mě dochází v jeho knize *Jak jsme zkonstruovali svou mysl*, srov. mou recenzi ve *Filosofickém časopise*, 5, 2017), stojí před obtížným (osobně se domnívám, že neřešitelným) úkolem.

⁸ Tento příspěvek vznikl s podporou grantu GA ČR č.17-182615, s názvem Politická filosofie v českých zemích v 17. stol.